

УДК 008.001.361(52)

**Т. А. Мозгова**  
кандидат філософських наук,  
старший викладач кафедри іноземної філології (секції східних мов)  
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

### ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТЕОРІЇ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ У СХІДНІЙ КУЛЬТУРНІЙ ТРАДИЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ СУЧАСНОЇ ЯПОНІЇ)

Вибух інтересу європейців до вивчення та осмислення японської культури припадає на другу половину ХХ ст., коли після поразки в Другій світовій війні Японія за досить короткий час стала одним із лідерів світового економічного співтовариства, а її оригінальні духовні й естетичні цінності стали еталонами для інтелектуальної еліти багатьох країн світу. У чому полягає причина того, що держава, яка імпортує 100% алюмінію, 99,8% нафти, 98,4% залізної руди, 66,4% лісу, перетворилась в одну з найбільш економічно потужних держав світу?

Японська модель культури цікава сьогодні для нас тим, що в ній одночасно присутніми є як східно-традиційне сприйняття наявного порядку Всесвіту з його філософським обґрунтуванням і духовним виправданням «пасивності» й невтручанням у природний порядок речей, так і типово-західний активізм і дієва категоричність.

Вивчення японської моделі культури дає нам змогу виявити ті філософсько-антропологічні та культурно-історичні умови, у яких здійснюється спадкоємність культурних традицій, той культурно-психологічний контекст, у якому формуються відповідні системи цінностей і оцінок, художньо-естетичних смаків, поглядів і норм. Відкритість японців новому, готовність і здатність запозичувати зовнішні прикмети сучасного способу життя не заважають їм дбайливо зберігати самотність свого внутрішнього світу, своєрідність своєї духовної культури.

**Метою статті** є спроба порівняти дві діаметрально протилежні культурні традиції щодо теорії виховання дітей – східну та західну – у розумінні ними процесу соціалізації дитини.

Сучасні дослідження японської культури загалом і особливостей її становлення зокрема не рясніють великою кількістю наукових доробок вітчизняних учених-філософів. І пояснюється це насамперед тим, що вивчення цього варіанта східної культури насамперед вимагає знання японської мови. Останніми роками дослідження в галузі вивчення японської культури успішно вирішуються й починають з'являтися ґрунтовні роботи українських філософів, котрі зосереджують увагу на різноманітних аспектах вивчення культурологічної та філософської проблематики Японії як минулого часу, так і сучасного періоду. Це такі українські дослідники, як Г. Васик [3], С. Капранов [4], А. Стрелкова [5].

Зрозуміти характер дорослого представника певної культурної традиції, тим більше східної, значною мірою можливо лише аналізуючи ту практику виховання дітей, яка притаманна цій культурі. У цьому стосунку виховання дітей у японській культурній традиції суттєво відрізняється від їх виховання в західноєвропейській культурі.

Зокрема, у європейській культурі дитина має мінімальну свободу: ми нав'язуємо їй розпорядок дня, прищеплюємо правила життя й поведінки, і лише поступово, у міру дорослішання дитина набуває свободу. Ми із самого народження обмежуємо дитину розпорядком годування та сну, незалежно від того, протестує вона чи ні, їй доводиться чекати, коли вона подорослішає. «Було б природно припустити, – розмірковує з цього приводу Р. Бенедикт у своїй знаменитій праці «Хризантема і меч», – що подібна дисципліна, але в подвійному масштабі застосовується щодо японських дітей» [1, с. 291]. У європейській культурній традиції максимальною свободою володіє й водночас несе величезну відповідальність лише повнолітня людина. На старість, коли життєві сили вже вичерпались, людина знову впадає

в безвідповідальний стан, і її життям починають розпоряджатися інші люди: діти, онуки, лікарі, соціальні робітники і т. д. «Дитина підкоряється жорсткій дисципліні, яка поступово послаблюється в міру її дорослішання, поки молода людина не почне вести самостійне життя, маючи стабільну роботу і власну сім'ю. Вік розквіту сил у нас збігається з найвищим ступенем свободи та ініціативи. Обмеження посилюються в міру того, як людина втрачає хватку й енергію, або стає залежною від інших людей. Європейцям і американцям важко собі уявити таке життя, яке скроєне за японським зразком» [1, с. 292].

У японській же культурі все йде з точністю до навпаки: крива свободи має дзеркально протилежний характер. У максимально вільних умовах людина перебуває в ранньому дитинстві (до 3-х років). У міру дорослішання на неї все більше лягає тягар відповідальності, підкорюючи її жорстким нормам культури сорому. Сюди належить і практика жаргування над дітьми з боку матерів, і майже обов'язкова «дівчина» в школі та армії. Дитина повинна обмежувати себе. Вона має усвідомити свій обов'язок.

І лише в старості, десь після 60 років, японець повертається в той стан, коли він знову вже нічого не соромиться. Отже, дитинство і старість – це зони «вільної території». Така конфігурація життєвого циклу створює суперечливість у поведінці японського чоловіка, те, що Р. Бенедикт називає «ґрунтовно імплантований дуалізм» [26, с. 328]. Двоїстий досвід граничної обачливості через обов'язок (*яп. giri*) перед своїм ім'ям і свободою в дитинстві є тією психологічною й культурною основою, яка забезпечує легкість переходу від однієї крайності до іншої: від жорсткого слідування обов'язку до повної невимуженості в небагатьох «зонах свободи», де імпульсивна поведінка вітається, наприклад, у сфері естетичної насолоди. Висока напруженість і пластичність свідомості японців зумовлена, на думку Р. Бенедикт, не лише постійним тягарем відповідальності, а й пам'яттю пережитого в дитинстві досвіду свободи та безтурботності.

Найбільш цікавим у співвідношеннях свободи й не-свободи в житті як європейців (читай, американців), так і японців є те, що як європейський (американський), так і японський устрій життя насправді забезпечує енергійну участь індивідів у культурі протягом усього періоду розквіту сил. «Ми робимо ставку на надання людині в цей період найбільшої свободи вибору, тоді як японці покладаються на максимізацію щодо всіляких обмежень. Той факт, що людина в цей час знаходиться на вершині своїх фізичних сил і досягає піку своїх здібностей, жодним чином не робить її хазяїном свого життя» [1, с. 292].

Отже, процес соціалізації японців проходить через таку життєву криву лінію, яку можна зобразити у вигляді U-подібної дуги, форма якої є повністю протилежною життєвій кривій лінії європейців чи американців, де U-подібна дуга перевернута догори вниз.

Соціалізація дитини починається в сім'ї. Саме сім'я як первинний осередок суспільства рішучим чином впливає на процес її соціалізації. У сім'ї дитина вбирає цінності відповідної культури. Більше того, сім'я відтворює соціальну психологію нації, бо кожна сім'я культивує свою, незмінну в головному, притаманну лише їй атмосферу сімейних відносин. До п'яти років японці поводяться з дитиною «як із королем», з п'яти до п'ятнадцяти – «як із рабом», а після п'ятнадцяти – «як із рівним». Уважається, що п'ятнадцятирічний підліток – це вже доросла людина, яка чітко знає свої обов'язки й бездоганно підкоряється правилам.

Сучасна японська сім'я зберегла з минулих часів низку специфічних особливостей, головною з яких є патріархальність. Ось як розмірковує з цього приводу Р. Бенедикт: «Японським батькам потрібні діти не лише для емоційного задоволення, а й для того, щоб їхнє життя не виявилось прожитим даремно. У кожного японського чоловіка повинен бути син. Він йому потрібен для того, щоб після його смерті хтось щодня віддавав данину поваги його пам'яті біля вівтаря у вітальні біля мініатюрного надгробку. Він йому потрібен для продовження сімейної лінії в поколіннях, збереження фамільної честі й власності. Згідно з традиційними соціальними причинами, батько майже так само потребує сина, як і син – батька. Це глибинне почуття спадкоємності не допускає, щоб залежність уже дорослого сина від батька набула аури сорому та приниження, котрі в подібній ситуації є характерними для західноєвропейських народів» [1, с. 293]. Сім'я в розумінні японців міцно тримається на родових засадах і включає в себе як усіх предків минулого, так і всіх нащадків далекого майбутнього. Члени сім'ї, подібно до струменів води, підтримують потік роду в його нескінченному русі. У давнину кожна японська сім'я мала сувій-список свого роду або клану, ця реліквія передавалась від покоління до покоління. Концепція сім'ї в Японії підкреслює безперервність сімейної лінії, згасання якої сприймається як страшне лихо. Предки для японців є невід'ємною частиною сьогодення. На глибоке переконання японців, благополуччя сім'ї залежить від того, наскільки віддано кожне покоління виконує ритуал ушанування своїх предків. Синівська шанобливість виступає тут як цементуючий засіб. Згідно з ученням Конфуція, існує три тисячі проступків, ступінь тяжкості яких підпадає під п'ять категорій, але найтяжчий проступок – це нешанобливість дітей щодо батьків.

Жінка теж хоче мати дітей не лише для емоційного задоволення, а й тому, що, лише ставши матір'ю, вона набуває особливого статусу. Р. Бенедикт стверджує, що «бездітна дружина займає в японській сім'ї найуразливіше становище, її всі вважають невдахою» [1, с. 294]. Європейський «культ жінки» для японців лишається незрозумілим. У Японії й досі є популярними три види покори: доньки – батьку, дружини – чоловікові, вдови – старшому синові. У японській мові досі існує ходовий вираз: «поважати чоловіка і зневажати жінку» (*яп. дансон дзьохі*). Ієрархія предків у сім'ї, де народилась жінка, так само як і в сім'ї, куди її видадуть заміж, – це ієрархія предків-чоловіків. Буддизм учить, що жінка стоїть нижче за чоловіка, що вона приносить зло, що вона причина розбрату. Щоб досягти стану нірвани, блаженства та вічного спокою, жінка повинна переродитись у чоловіка, тому виправданими є її страждання. Варто підкреслити, що ще в 1946 р. конституція Японії надала жінкам рівний статус із чоловіками й формально була засуджена патріархальна система сім'ї та було ліквідоване принизливе становище жінки в суспільстві. Звичайно, це зовсім не значило, що патріархальність японської сім'ї зійшла нанівець. Цього не могло трапитись через стійкість японської традиції.

Що ж до дитини, то з її народженням життя в японській родині набуває іншого змістового сенсу. І мати, і батько виявляють виключну витримку й терпіння: вони не вимовляють жодного сердитого слова, не виявляють жодного жесту невдоволення. Ніжне ставлення японців до своїх дітей було підмічено ще першими дослідниками японського суспільства. На початку ХХ ст. Г. Востоков підкреслював, що виховна доктрина в Японії застосовується до дітей «із такою м'якістю й любов'ю, що не діє гнітюче на душу дітей. Ніякого бурчання, ніяких жорстокостей, майже повна відсутність тілесних покарань; тиск на дітей здійснюється в такій м'якій формі, що здається, що діти самі себе виховують і що Японія – це дитячий рай, у якому немає навіть заборонених плодів... Діти виховуються в Японії в повній свободі: сама природа слугує для них вихователю. У Японії природа й люди прекрасно переплелись, зжилися протягом століть і викарбували одне на одному незгладимий слід» [2, с. 326–327].

Отже, виховання дітей ведеться в Японії не на основі примусу або заборон, а на основі опіки. Замість заборон, дітей учать розмірковувати над тим, як до цього чи іншого вчинку поставляться інші люди.

Під час вибору імені береться до уваги насамперед милозвучність і значення ієрогліфів, якими воно записується. Ім'я для немовляти можуть вибирати батьки, дідусь із бабусею та інші близькі родичі. Раніше з цим питанням звертались до буддистських або синтоїстських священників, але сьогодні така практика відійшла в минуле. Також у минулі часи була популярною практика надання дитині кількох імен: у дитинстві людину називали дитячим ім'ям (*яп. йбмен або йбмьб*), а з досягненням повноліття – фамільним ім'ям. Зараз ця практика теж відійшла в минуле.

Поки дитина зростає, вона сприймає взаємини в родині як узіреть: взаємини між старшим і молодшим поколінням, між чоловіком і жінкою, між старшими та молодшими братами й сестрами. Яскравим підтвердженням цьому фактові слугує те, що в японській мові не існує таких слів, як «брат» або «сестра». Замість них, існують слова: «старший брат», «молодший брат», «старша сестра», «молодша сестра». Ідея ієрархії в родині ніколи не залишає щільної уваги в японській дитині. Перший хлопчик у родині із самого народження користується особливою прихильністю оточуючих. Дуже швидко він починає відчувати свою значущість, і це сприяє формуванню в його характері егоцентризму та прагнення до лідерства. Молодших братів спонукають розвивати у своєму характері покірність і послух. Що ж стосується дівчаток, то вони досить швидко починають усвідомлювати своє підлегле становище та змиряються з необхідністю прислужувати, терпіти й підкорятись. Сьогодні цей факт призвів до сумних наслідків, бо понад 70% заміжніх японок мріють про розлучення, але лише незначна їх частина наважується на цей крок. Традиції міцно утримують їх від цього необачного вчинку. Суспільна думка в Японії до сих пір негативно ставиться до розлучених жінок, адміністрація підприємств дивиться на них із упередженням. Ще й досі на жінку дивляться лише як на матір і на хранительку домашніх чеснот.

Образ матері в Японії насамперед пов'язаний із тим значенням, яке містить слово «скористатись чимось» (*яп. амае*). Цьому японському слову дуже важко підібрати аналог в українській мові. Воно означає почуття залежності від матері, яке є найбільш бажаним для дитини. Уживане в цьому випадку дієслово *амаеру* означає «шукати заступництва». Цими словами японці виражають ставлення до матері. Вони позитивно оцінюють намагання дітей мати батьківську опіку. Проте надмірна опіка розглядається як негативне явище, бо вона межує зі сліпою відданістю.

Варто особливо зазначити, що японське виховання дає благодієвний наслідок, діти набувають гуманних рис характеру. «Щодо дерев, – писав Г. Востоков, – квітів і варин діти не виявляють тієї холодної жорстокості, яку часто можна спостерігати в європейців; усе в природі здається їм переповненим порядком та гармонією, вони виявляють ніжну жалість до всього, що живе й дихає. Хлопчики іноді грішать проти цього, дівчатка – ніколи. Маленька японка, яка переслідує метелика й хоче його змусити сісти собі на руку, дивиться на цю істоту не як на іграшку, а наївно симпатизує йому, розуміє його, саме тому, що сама вважає, що дуже схожа на нього. Наші діти бруднять і рвуть книжки; маленькі японці вважали б святотатством таке ставлення до сторінок, на яких відображені думки та малюнки артистів, набагато розумніших і талановитіших, ніж вони самі» [2, с. 328].

Отже, виховання дітей ведеться в Японії не на основі примусу або заборони, а на основі опіки. Замість заборон, дітей учать розмірковувати над тим, як до цього чи іншого вчинку поставляться інші люди.

Особливого значення японці надають семирічному віку дитини, бо саме в цьому віці вони починають підкреслювати різницю між дівчатками та хлопчиками. Серйозна підготовка японських хлопчиків до дорослого життя не починається до тих пір, поки вони не провели в школі два або три роки.

Варто підкреслити, що перші три роки і хлопчики, і дівчатка вчаться разом, а вчитель поводить з ними так, ніби він їм рівня. Проте й у школі, і вдома все більше й більше уваги звертається на безпеку потрапити дитині в «ганебну» ситуацію. Діти залишаються ще дуже малими, щоб відчути сором, але їх необхідно вчити, як уникнути цього скрутного становища. Настанови мають частковий і ситуативний характер, і більшість із них стосуються таких, які ми звикли називати етикетом. Ці настанови вимагають від дитини підкорення її волі певним обов'язкам щодо сусідів, сім'ї, держави. Дитина повинна обмежувати себе за рахунок усвідомлення свого обов'язку. Поступово дитина переходить у статус боржника, якому потрібно себе вести вкрай обачно. Якщо вчитель повідомив, що хлопчик був неслухняним і неввічливим, то сім'я відвернеться від дитини. Із часом сім'я перетворюється в згуртованих обвинувачів. У більшості суспільств, яким притаманна розширена сім'я або якась інша відокремлена соціальна група, ця група згуртовується для захисту одного зі своїх членів, який був підданий критиці або агресії з боку представників іншої групи, за умови, що зберігається підтримка боку власної групи, і в цьому випадку людина може з упевненістю протистояти всьому іншому світові. Проте в Японії все виявляється навпаки: людина лише тоді ввічлива в підтримці власної групи, коли її підтримують інші групи; якщо ж сторонні не підтримують або засуджують її, власна група відвертається від людини і є джерелом покарання до тих пір, поки інша група не зніме з цієї людини свій осуд. Отже, схвальна оцінка «зовнішнього світу» набуває такого значення, якого не має в жодному іншому суспільстві.

Із десяти років хлопчик знає, що таке *giri* перед своїм іменем. *Giri* – це загальнонаціональні норми, насамперед це соціально-психологічні утворення, які формуються в процесі спілкування. Отже, *giri* – це й зобов'язання, і ритуал виконання зобов'язань, і зобов'язання подяки. У широкому сенсі *giri* виявляється у відповідному спілкуванні вищого з нижчим, у взаєминах рівних людей, у ритуалах спілкування між сусідами. Отже, «світ знає практично все, – констатує Р. Бенедикт, – чим займається людина, і може відкинути її, якщо чогось не схвалює. Навіть конструкція японського будинку – тонкі стіни, які вільно пропускають звук і які розсуваються вдень, – роблять приватне життя тих, хто не може собі дозволити стіну або сад, відкритою для публіки» [1, с. 326]. Той, хто поважає себе, прокладає шлях не між «добром» і «злом», а між власною «передбачливістю» й «непередбачливістю» й розчиняє особисті потреби в намірах колективу. Добрі люди – це ті, які «знають сором» і які нескінченно обачні.

Дівчата не проходять кодекс *giri* перед ім'ям. Їхні життєві умови менш суперечливі, і це водночас не дає їм привілеї відкритого самоствердження. Уже із семирічного віку виховання дівчаток починає суттєво відрізнятися від виховання хлопчиків. Їх завжди обділяють подарунками та увагою, при цьому життя маленької японської дівчинки є дивовижно вільним. Вона завжди одягнена в яскраво-червоний одяг, грається на вулиці з хлопчиками, б'ється з ними й часто-густо бере над ними гору. Уже з раннього дитинства дівчатка привичаються до смиренності стосовно того факту, що хлопчики користуються перевагою й посиленою увагою серед дорослих, але при цьому дівчатка ніколи не забувають, що в дитинстві вони розділяли разом із хлопчиками привілейоване життя японських дітей. Згодом, у старшому віці, дівчатам буде заборонено носити яскраво-червоний одяг і лише з настанням другого привілейованого періоду життя – 60 років, вони знову зможуть повернутись до яскраво-червоних кольорів одягу.

Отже, головне завдання виховання – навчити вміння розуміти чужі принципи й нічим не виділятися у певній соціальній групі. Усе це разом із сильно розвинутим почуттям солідарності в сім'ї сприяє прищепленню дисциплінованості в японських дітей і водночас створює такі умови, які стримують розвиток індивідуалістичних і егоцентричних якостей особистості.

### Література

1. Бенедикт Р. Хризантема і меч: моделі японської культури / Р. Бенедикт. – СПб.: Наука, 2007. – 360 с.
2. Востоков Г. Общественный, домашний и религиозный быт Японии / Г. Востоков // Япония и ее обитатели: с прилож. очерка «Корея и корейцы» [П.Ю. Шмидта] / Брокгауз-Ефрон. – М.; СПб., 1904. – С. 312–357.
3. Васик Г.В. Екстатичність у західноєвропейській та японській екзистенційній філософії: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.04 / В.Г. Васик; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2012. – 19 с.
4. Капранов С.В. «Ісе моногатари» як пам'ятка японської релігійно-філософської культури доби Хейан / С.В. Капранов. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 168 с.
5. Стрелкова А.Ю. Принципи дзен-буддизму у філософії Догена: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.05 / А.Ю. Стрелкова; АН України, Ін-т філософії. – К., 2006. – 16 с.

### Анотація

**Мозгова Т. А. Філософсько-антропологічні засади теорії виховання дітей у східній культурній традиції (на прикладі сучасної Японії).** – Стаття.

У статті розглядаються філософсько-антропологічні засади теорії виховання дітей у східній (японській) і західній культурних традиціях, які за своєю сутністю є діаметрально протилежними. У європейській культурній традиції максимальною свободою володіє лише повнолітня людина. У японській культурі в максимально вільних умовах людина перебуває в ранньому дитинстві (до 3-х років). У міру дорослішання на неї все більше лягає тягар відповідальності, підкорюючи її жорстким нормам культури сорому. І лише в старості, після 60 років, японець повертається в той стан, коли він знову вже нічого не соромиться. Отже, дитинство і старість для японців – це зони «вільної території».

**Ключові слова:** теорія виховання, японська модель культури, європейська модель культури, соціалізація дитини, тягар відповідальності.

### Аннотация

**Мозговая Т. А. Философско-антропологические основы теории воспитания детей в восточной культурной традиции (на примере современной Японии).** – Статья.

В статье рассматриваются философско-антропологические основы теории воспитания детей в восточной (японской) и западной культурных традициях, которые по своей сути являются диаметрально противоположными. В европейской культурной традиции в максимально свободных условиях человек пребывает в раннем детстве (до 3-х лет). По мере взросления на человека все больше ложится тяжесть ответственности, все более покоряя его культуру стыда. И лишь в старости, после 60 лет, японец возвращается в то состояние, когда он перестает стыдиться. Таким образом, детство и старость для японцев – это зоны «свободной территории».

**Ключевые слова:** теория воспитания, японская модель культуры, европейская модель культуры, социализация ребенка, тяжесть ответственности.

### Summary

**Mozgova T. A. Philosophical and anthropological foundations of the theory of parenting in Eastern cultural traditions (at the example of modern Japan).** – Article.

The article deals with the philosophical and anthropological foundations of the theory of parenting in Eastern (Japanese) and Western cultural traditions, which in essence are diametrically-opposite. In European cultural traditions maximum freedom has only adult man. In Japanese culture absolute freedom has a person in early childhood (under the age of three). As a child get older he has got the burden of responsibility, which keeping him under norms of cult of shame. Only in old age, after 60 years, the Japanese returned to a state when he can shy of nothing. Thus childhood and old age for the Japanese – zones of “free territory”.

**Key words:** theory of parenting, Japanese model of culture, European model of culture, socialization of a child, burden of responsibility.